

KISS MIHÁLY EGYHÁZI IRÓ ÉS KÉT HASONNEVŰ ELODE. 1)

Három unitárius papot mutatok bé egy családból a t. olvasónak. Mindhárom Kiss Mihály nevű, kik egymásután 1752-től 1889-ig voltak az egyházi téren. Jeles készültségűek, tehetséges emberek valának. Más téren is értékesíthetik vala a nekik adott talentumokat, de szívök sugallatát követve, a papi pályára léptek, szolgálni az unitárius ügyet, melyért sok elődjük üldöztetést, mellőztetést szenvedett. A Dávid Ferencz és más régi jeleseink által hirdetett eszméknek, a Krisztusi igazságoknak lettek apostolai, hogy népünket nevelve, felvilágosítva építsék Isten országát e földön.

Egyházunk történelmében eleitől fogva sok jeles ember szerepel; egyik több, másik kevesebb hatással. Ezek életének, viselt dolgainak közreadása teszi teljessé történelmünket. Az egyesek működéseinek összesítéseiből domborodik ki az egész. Ezért minden olyan életirat megjelenését indokoltnak tartom, a melyből az egyénnek közérdekű munkálkodása tűnik ki. E nézet alá esnek a Kiss Mihályok is.

De lássuk a család kiindulását. Ez a Kiss család ²⁾ Al-Torjáról ered. (Háromszékmegye). Az innen Sepsi-Körispatakra ment ágból származott a szóban levő három Kiss Mihály.

„A reformatiókor — írja 2-ik Kiss M. ³⁾ — volt az előnk Kiss Miklós; ennek fia Tamás és ennek Balázs, a ki II. Rákóczy Györggyel a Lengyelországi harczra ment, a hol elveszett 1656-ban,

¹⁾ Ez életirathoz kútfőkül szolgáltak 2-ik Kiss Mihálynak a családra vonatkozó eredeti jegyzetei, melyeket laborfalvi pap Kiss Sándortól kaptam; továbbá a 3-ik Kiss M.-nak hasonló jegyzetei, miket Benczédi Gergely tanár volt szives kezemre bocsátani. Ez adatokat az első és 2-dik K. M.-ra nézve egész terjedelmében csaknem szósz szerint adom itten, s így ezekre nézve inkább közlőképben szerepelek.

²⁾ Székely primipilus nemes levele 1651. jul. 6-ról van II. Rákóczy György által kiállítva. Eredetije van Al-Torján Kiss Farkasnál; másolata Laborfalván Kiss Sándornál.

³⁾ Lásd: Genealogica paterna et materna Michaelis Kiss.

de maradott Miklós nevű fia. Ez mint traditio jött értésemre az atyámtól, a ki a Regestrumokból tudta és az öregektől hallotta. Kiss Miklósnak fia Tamás, a kinek öt fia született. Három ezek közül kurucz, kik a haza és nemzet szabadságáért, Csikban, Szent-Imrén, a császáriaktól megölettek; másik két fia Mihály és György megmaradtak. Mihály később magtalanul elhalt, György pedig s.-kőrispataki Bedő Ilonával házasságra lépven, udvari tiszt lett a Szilágyságban“.

„Ezek egyszer Kolozsváron járván, a mikor még a piaczi nagy templom az unitáriusoké volt, látták, hogy a deák sereg a piacszori főiskolából szép renddel és énekszóval átvonul a főtemplomba, örömkönnyek között azt fogadták, hogy ha Isten nekik fiut ád, deákságra neveltetik“. Született is S.-Kőrispatakon, a midőn ott lakók lettek 1726-ban december 10-én, a ki ez életirat rendén az

Első Kiss Mihály. Anyja korán elhalt, de azért apja tanította. Tanult az árkosi iskolában a poësisig, onnan Kolozsvárra ment s ott deák lett.¹⁾ Tanulását teljesen bé sem végezvén, az Ádámosi ekklézsia nyerte mesteréül; itt azonban keveset ült, mert elbetegesdévén, hazament S.-Kőrispatakra, a hol aztán gróf Kálnoky Antal tanításával foglalkozott.

1752-ben Szent-Ábrahám L. Mihály Szent-Mihályra rendelte mesternek, s ott volt 8-évig. Ott nősült is, nőül vevén benzédi Pap Judithot.

Szent-mihályi mesterkorában kedvező alkalom merült fel arra, hogy a tudományokban való ismereteit kiegészíthesse, mert Sándor nevű helyheli pap elhalván, hátramaradt könyvgyűjteményét megvásárolta. Ezekből készült el Szent-Mihályon a papságra, honnan 1760-ban Ujszékelre rendeltetett lévitának. De ott papi tehetségével azonnal annyira feltűnt, hogy már egy év beteltével Udvarhelyszéken Kőrispatakon pap lett s 1761-ben a vargyasi zsinaton felszenteltetett.

Szolgálta az egyházat mint kőrispataki pap 8 évig, mint énlaki pap 17 évig s mint kis-solymosi pap 18 évig. Papsága néhány későbbi éveit világtalanul is kitarotta. A nép így is örömmel hallgatta. Mindenütt közkedvesség és béke volt szép osztályrésze. Világtalan-sága 16 évre terjedett; ennek nagy részét sepsi-kőrispataki birtokán,

¹⁾ A Szentábrahám L. Mihály igazgatósága idejében tanult Kolozsváron.

nagyobb fia Kiss György¹⁾ (csakugyan haza költözött pap) gondozása alatt töltötte.

Ez idő alatt történt, hogy egy sürgős temetés alkalmával — nem levén más pap kézügyben — felkérte, hogy a templomban predikáljon a halott felett, még pedig katonai parádé mellett. A világtalan öreg csak alapigét és egy bibliai részt olvastatott el magának s után gondolkozott. Tél volt, s a templom egy magas dombon levén, pár katona vitte gyalog-szánon oda. A szószékre felvezették. A hatalmas aggastyán, hogy egyszer még életében beszédet tarthatt, szintúgy tünt fel előadásával, mint a neki búsult Priamus a trójai harczytéren. Akkorá hatással volt a nagyszámu gyülekezetre, hogy a keservesek bánatos jajszavával tölt bé a templom, s maga a hallgatóság is, mig egyfelől részvétét mutatta, másfelől örömkönyeket hullatott, hogy azt a nem is sejtett tehetségü öreg, vak papot kihallgatni szerencsés lehetett. Az őt, gyalogszánon odaszállító katonák úgy nyilatkoztak, hogy elvinnék bármeddig is, csakhogy hallgathatnák előadását.

Termetére nézve magas, széles; barna-piros. Természete csendes békeszerető volt. Minthogy az életet szegény állapotban kezdette, fősvény, takarékos; munkáiban serény, birtokszerző. Élt 88 évig s meghalt S.-Kőrispatakon 1814. július 25-én.

A második Kiss Mihály²⁾ született 1781. április 19-én Énlakán. Szülői: az első Kiss M. és Pap Judith. Öt éves korában tanulásra adták, de zsenge testét tanulni vágyó lángesze annyira elgyengítette, hogy az iskolától vissza kellett tartani, s csak más évben, 6 éves korában adhatták viszont iskolába Kis-Solymosban, hová 1787-ben ment az apja papnak. Tanító volt ott Csoma István; ennek keze alatt tanult hét évig. Csomáról azt jegyzi fel: „az iskolában rosz tanuló volt és mégis a legjobb tanító lett.“

A tordai középtanodába ment 1794-ben, s ott tanult 1799-ig igazgató Barabás Dávid keze alatt. A latin és magyar gyakorlatokban társai között ő egyedül nem ragaszkodott a szerzőkhöz. Mi lett — írja — az eredménye? : „azok magoktól gondolkozni nem tudtak, én pedig soha más gondolatjához nem ragaszkodtam.“

1799-ben a kolozsvári iskolába lépett. Metaphysikát és moralis

¹⁾ Kiss György 1784-ben udvari pap lett Ilozsván, nagybirtokos Horváth Jánosnál; azután Szent-Benedeken, azután Ádámoson, Laborfalván és végre S.-Szt.-Királyon paposkodott. Elhalt 1816-ban. Iszákossága miatt volt ily sok eklézsiában.

²⁾ A saját és fia emlékiratai alapján közölve.

philosophiát tanult Pákei József generalis notariustól; mathesist és physikát Körmöczy Jánostól.

A nyelvek hiányát érezvén, apjától kéredzett nyári szünidőkön Segesvárra a német nyelv tanulása végett, de az világtalan lévén, nyári munkákra otthon tartotta. Harmadmagával 1801-ben egy német fiut fogadott tanítónak, kitől öt hónap alatt annyit tanult, hogy önerején aztán tovább haladhatott. „Francziául is — írja — kívántam tudni. Egy semmi embert megfogadván, rosszul kezdette s elijesztett. De 1803-ban egy Binder György nevű szász ifju, kivel a physicát hallgattam, megtanított francziául s én öt magyarul.“

Nyelvtanulási tehetsége az egész főiskolában a legelső volt. Az iskolai tanulmány kevés volt tehetségének. A történelmet Herodottól Augustus koráig minden szerzőtől elolvasta. Német és francia szerzőket olvasott minden tantárgyra kimerítőleg. Helvetius „System de Nature“-jét lefordította; de fordítmányát ellopták, a mi aggodalmat okozott neki, minthogy nagyon tilos könyv volt. De e mű olvasása annyira is zavarta őt fogalmaiban, t. i. materiálistává tette, hogy csak a Kant művei, s Jerusalem J. Fr. W. „Predigten“ s „Betrachtungen über die vornehmsten Wahrheiten der Religion“ és más czimű művei olvasásával jött helyre. Mindezekből jegyzetei ma is megvannak „Sok“ czim alatt. A chemia, úgy a physica is kedves tantárgya volt. „Ezeket — írja — az universitásban is hallgattam s meg is tanultam.“ Legkedvesebb tanuló társa volt Benke József.¹⁾

Tanította a comparistákat és conjugistákat 1803-ban. A poésist fél esztendeig, a retorica classist 8 hónapig.²⁾ Felismertetvén ezek nyomán, privát tanításra is alkalmaztatott, de a Sala-család magához kívánta, hol a kisebb fiakat: Lajost és Eleket tanította. Azt mondja emlékiratában: „Ezen alkalmatosság kettőt használt; emberekhez szoktam és a néhai Itélő mestertől tanultam ezt a mondást: A mi emberekben áll, a felől nem kell kétségbe esni. Sokat bátorított ez a világban.“

Lázár István püspök külföldi Akadémiákra akarta őt küldeni, de nem ment, mert a városi életet nem szerette. Sala itélő mester is ajánlott neki politikai hivatalt, de ehez is azon okból nem volt kedve. „Papnak születtem — írja — s arra készítettem el magam.“

¹⁾ Jókainé, Laborfalvi (Benke) Róza apja.

²⁾ Lásd emlékiratait.

Azonban mégis városban kellett kezdenie az életet. 1805-ben tordai pap lett s azon évben fel is szenteltetett július 3-án a kishelyi zsinaton. Tordai papsága első három éve alatt nem nőszülékét meg, gyűjtött 1200 mfrtot. Ekkor indulhatott volna Szász Mózsessel Akadémiára, de újból nem ajánkozott, mert szabad akart maradni.

1808-ban vette nőül Koncz Zsuzsánnát, toroczkó-szentgyörgyi esperes Koncz Gergely¹⁾ leányát, s ez által egy igen szép rokonsági körbe lépett. Nője testvérei voltak: idősb Brassai Sámuelné, Krisztina; tanár Szabó Sámuelné, Klára s a gróf Toroczkay család jószágigazgatója Koncz Ádám. „Kétpár öreg szülő — írja — legkisebb gyermekeit látta bennünk boldogulni.“

Tordán született egy pár gyermeke: Mihály és Ágnes. Őz elhalt még Tordán, valamint egy más Ágnes is Vargyason. Azután még született három leánya, kik felnevekedtek és mind szárnyukra keltek; Zsuzsanna Árkoson Juliánna S.-Kőrispatakon és Anna N.-Ajtán. „Familiámnak fatumai közé tartozik — mondja emlékiratában — hogy egynél több szaporodó ágra 1650-től fogva nem terjed.“

1813-ban saját kívánatára Vargyasra rendeltetett papnak. A tordai hívei általános sajnálattal váltak meg tőle. Új állomásán már az első évben az udvarhelyi kör esperesse lett s folytatta 1826-ig. Ekkor ohajtott elmenni Vargyasról, főképpen a templom építése kérdéséből felmerült differentiák miatt s így a Mihály János és Kelemen Bénéni ajánlatára elfogadta és elfoglalta 1826-ban, a szent-mihályi szépen virágzó egyházban a papi nyugalmas és kényelmes állomást; önként lemondván a 13 évig viselt terhes esperesi hivatalról.

Szentmihályi papsága idejében, 1831-ben meghivatott az E. Főtanács által, a véletlenül elhalt Silvester György hittanár helyére, Kolozsvárra; de minthogy városi életet sohase ohajtott, s családjára gondolt, nem vállalkozott.

1824-ben Bölönben, s 1832-ben Ny.-Szt.-Lászlón, a zsinaton felszentelendő papok megvizsgálása reábizott; mit is mindkét helyen közmegelegedés és méltánylás között vitt keresztül. Ny.-Szt.-Lászlón tartott felszentelő beszéde megragadóan szép volt.

Mint pap tudós,²⁾ buzgó, közkedvességű, szellemdús, önálló;

¹⁾ Koncz Gergelynek az atyja Koncz Ádám volt, n.-solymosi birtokos.

²⁾ Albert János tordai pap 1889. dec. 6-án azt írja róla: „én itt Tordán értem még olyanokat, kik ismerték jól s tudós papnak tartották; Brassai is ezzel a kifejezéssel emlegette, hogy disertus pap volt.“

mint esperes a legerélyesebb, legtekintélyesebb volt. Minden rendűek tisztelték fel- és lefelé. Birtokos is levén, rátartó önérettel birt. Bátor, győző, rábeszélő, végrehajtó, tanácsadó, vigasztaló s a vallás-közönségnek szilárd oszlopa volt. Az érveket ritkán kereste, azokkal többnyire rendelkezett. Az indokolásnak nagy mesterfogásaival birt.

A fűvészetet, orvostant magánúton tanulgatta, s valóságos közhasznulag sok szenvedő embertársával jót tett mind vargyasi, mind pedig szent-mihályi papsága alatt. E mellett a méhészetnek, faragászatnak, esztergályozásnak, gyümölcsstenyésztésnek s általában a kertészetnek nagy kedvelője volt.

1832-ben szélhűdés találta, mely ismétlődött 1837-ben s ennek következtében önkivületi állapotban el is halt mártius 8-án 56 éves korában. Porai a szentmihályi templomhoz közel, az országút mellett levő temetőben nyugsznak.

A harmadik Kiss Mihály született 1809-ben április 28-án Tordán. ¹⁾ Szülői: a második Kiss M. és Koncz Zs. Tanulását kezdte Vargyason 1815-ben, folytatta Homorod-Almásón. A székelykereszturi középtanodába 1819-ben lépett. Kortársa, barátja, Gyöngyösi István így ír róla: ²⁾ „Tanulását játszodva végezte s mégis minden társát felülmulta, észlele túlszárnyalta. Tanulási könnyüisége mellett, teremtő lelkületének humoros ötleteivel, találós élceivel élénk derűtségbe tartotta környezetét.

Szívós természetéből fel-felébredezett ösztöne néha életveszélyes merészségre ragadta. Oktoberi hideg napokban is feredezett; tavaszi jégzajláskor nagyobb jégtáblákon csolnakázott. A Küküllő áradásával fenýtutajokat szállító oláhfalviaknak vámot fizetett, hogy felvegyék s kormányozni engedjék. Élvezetet talált, mikor a gátakon lezuhant tutaj védczölőpjére csipeszkedve mutathatta meg ügyességét.

A deákosztályban szép költői talentuma latin és magyar versek alkotásában tünt ki. A lelkeszegény tanulókon is igyekezett segíteni, s az illetők tehetségéhez alkalmazva, úgy készítette el dolgozataikat, hogy verseiben azon egy észre s alkotóra nem lehetett ismerni.⁴

Kriza Jánossal már a kereszturi iskolában megkezdődött a legbensőbb barátság. A két magas röptü fiatal szellem hamar egymásra ismert. „Mindketten — írja Gy. — papfiak levén, a papi dolgozatokról korán fogalmat szerezve, kezdetek templomi beszédekot alkotni. Ebben is oly sikerrel haladtak, hogy rövid és könnyü beszé-

¹⁾ Lásd: a tordai unitár. egyház I. számú anyakönyvében 415. sorszám alatt.

²⁾ Lásd; Unitárius Közlöny 1889. 3-ik sz. 62. lapján.

deiket a szomszéd ekkléziákba járni szokott deákok használatba is vették. Ők pedig szabad idejüket a latin és németnyelv tanulására szorgalmasan felhasználták.

1826-ban ment a kolozsvári főtanodába s ott tanult 6 évig; beleértve ebbe az ottani ref. főtanodában két évig tartó jogtanulását is. Ezután gyakorlatra volt két évig Maros-Vásárhelyen a királyi táblánál, hogy ügyvédi vizsgát tehesen.

Mint gyermek igen soknemű betegséget szenvedett. De növése megállapodván, mindig egészséges volt, mire nagy befolyást gyakorolt az a szigorú mértékletesség, melyet mindenben szeretett megtartani. ¹⁾

A széptani tárgyak iránt különös vonzalma és előszeretete volt. Dal, táncz, zene, rajz kedves foglalkozásai közé tartoztak, de ezek miatt az iskolai tanulást sohasem hanyagolta el. Azt írja Gyöngyösi kortársa az idézett helyen: „Kiss M. Kolozsvárt is változatlan kedélyes természetét megtartva, hamar tért hódított s foglalt el. A Biázini családnál magántanítói állomásra hivatott, s azt örömmel fogadta. A derék, mivel családjában, gyermekei tanítójában felismerte szép hajlamait, s a német és francia nyelv s zongora tanításban gyermekei mellett Kiss Mihályt egyenlően részesítette. Ő pedig itt is másokat felülmuló fogékony tehetségével haladott előre“.

A főtanodai dal-egyletnek elnöke volt pár évig; mialatt arról is gondoskodott, hogy az ifjuság szélesebb körben több hónapig, ahhoz értő mestertől rendes daltanulást nyerjen; mely körnek az alatt pénztárnoka volt.

Molnos Dávid főtanodai ig.-tanár, és a tordai középtanoda gondnoka Gálfi József arra hívták fel, hogy templomi elő- és utóénekeket szövegezzon, legalább is tizenkettőt; azokat hangjegyekkel lássa el és az ifjuságnak tanítsa bé. De az idő erre nem volt elégséges, mert kolozsvári tanulását azon évben, u. m. 1832-ben bevégezte; hanem szerkesztett 3—4-et, melyek az Ar-rákosi Székely Sándor által összeállított és jelenleg használatban álló rendes templomi énekes könyvbe betétek. ²⁾ Ilyen nevezetesen a könnyen be tanulható dallamu: „T e r e m t ő n a g y I s t e n“.

Maga Székely Sándor az 1837-ben kiadott énekes könyvről irt értekezésében azt mondja ³⁾: „hátra vala már a kótás énekek kótá-

¹⁾ Kiss M. saját leírásai, a melyek az ő életére tartoznak, terjedelmesen vannak felhasználva az egész életiraton keresztül.

²⁾ Lásd: Székely Sándor unitár. Vallás történelme 192. l.

³⁾ Lásd: Keresztény Magvető 1887-ik évf. 6-ik f. 386. l.

zása. Ezen foglalatossága kótához értő atyánkfiai közül én sokáig, bár többszöri unszolásimra is senkit nem kaptam; hanem végre megszólítám a kolozsvári akkori kántort Gál Ábelt és Sófalvi énekes deákot, nevezetesen Kiss Mihály, most szt.-mihályi papot, ki akkor, mint tabuláris Cancellista Kolozsvárt mulatott, és ezek nékem lekótázák azokat“.

Rajzolni tanult előbb magán szorgalmán; azután 2 évig a kir. lyceumban, táj, arcz és egyéb vegyesnemű tárgyakat. S ha magára nem vigyáz, a hamis bankjeggyártó Bodor miatt bajba jöhet vala; ki is megtudván, hogy rajzolni tud, küldöttje által felkérte, hogy bankjeggyártó segédje legyen. De Kiss M. kereken és elutasítólag tagadó választ adott. Ha magát lépre fogatni engedi, az azután hamar befogott Gyarmathi és társainak szerencsétlenségében osztozik vala.

Táncz és zenekedvelése által Kolozsváron széles ismeretsége lett. De kellett is ám magára vigyáznia, hogy korhelységbe át ne csusszanjon. Tanított fuvolát sokaknak. Történt, hogy a ref. főtanodában, egy jogi órája kitelte után, kandiságból betévedett az ottani ifjuság majálisra készülő zenegyakorlati órájára, hol egy induló darabban nagy szükség volt pikulistára. Pikuli volt, de pikulista nem. Egy ifju tudatta a karmesterrel Tilskával, hogy K. M. a pikulit játszdja. Felkérésre eljátszotta 24 zenész között a pikuli szerepet. A karmester egyedül csak őt figyelte s bevégezéskor azt mondotta az egésznek: „Uraim, a pikuli lelket kapott“. Kiss M. azonban a fuvóhangszerrel felhagyott csakhamar, mert nehezebb volt a fuvás; maradt a zongoránál, melyre később gyermekeit is tanítgatta.

Az ügyvédi pályához nem volt hajlama. Ezt benne felismerte a kir. tábla mellett k. ügyek aligazgatója Filep József is, a kinél házi irnok volt. A Selmeczi kir. Akadémiára kívánczolt, de erre akkor nem nyílt ut.¹⁾

A papi pálya felé örömet hajolt, mert apja, nagyapja is pap volt s e hivatalt már gyermeksege óta ismerte, és szerette is a nép között élni. Hogy a papi pályát mennyire becsülendőnek és tisztességesnek tartotta, jellemzi őt e tekintetben a következő eset, a mely vele egyszer, midőn Kolozsvárra utazott, egyik utjába eső városban történt. Egy barátja hizelegni akarván, papnál ritka sok oldalu tudományának, egy ott jelenlévő notabilitásnak: „ez egy olyan ember,

¹⁾ Lásd életirati jegyzeteit.

a ki az osztályában mindig első volt, nagy tehetsége van s még is csak pap lett". A papi hivatalt kicsinylő ember barátságáról örökre lemondott.

1835-ben jan. 12-én, már azelőtt három évvel szélhűdés miatt gyengült apja mellé, ennek és az összes szentmihályi egyháznak kivánatára, segédpappá nevezte ki Körmöczi János püspök. Mint fiu, semmi papi jövedelemből osztályrészt nem követelt. Így állott 1837-ig, mikor is mártius 8-án apja elhalván, a választó egyházkebli közgyűlés által egyhangulag rendes pappá választott, s arra a püspök ki is nevezte. 1838-ban szenteltetett fel a tordai zsinaton.

Szent-mihályi rendes papságát folytatta 4 évig. 1839. és 1840. telén vizsgálván Székely Miklós püspök a kereszturkőri egyházakat; K. M. kérte áthelyezését a láthatólag ürességbe jövő ár kosi egyházba, ennek tőszomszédságában levén s.-kőrispataki birtoka. A püspök önként megígérte, annál inkább, mert a két egyház egyenlő értékű volt; hanem a végrehajtást csak 1841. tavaszán tehetta a viszonyok miatt.

1841-ben lett tehát az ár kosi ekklezsia papja. Ez évben a háromszéki egyházkör jegyzőjévé választott s a korondi zsinaton egyházi tanácsosságra eskettetett. Jegyző volt 4 évig. Elhalván 1845-ben a körü esperes Nagy Pál, bölöni pap; Kiss Mihály a körü közgyűlés teljes szózatával esperességre választott 36 éves korában.

Ekkor kezdődtek bokrosabb teendői. Esperessége még egyszer annyi dolgot adott, mint papsága és gazdasága. De ő ennél is többre terjeszkedett és teljesen munkás életet folytatott; mert birva a latin nyelven kívül még a német és francia nyelvet is, olvasással, jegyezgetéssel és ezek összeállításával foglalta el minden üres percjét. Minek is közhasznu eredményei: „a Szentírás gyöngyei“; „Bölcsesség gyöngyei“ és „Történelmi gyöngyök.“¹⁾ A két első kiadva 1847-ben Tiltsch János, és az utolsó 1863-ban Stein János kolozsvári könyvkereskedők által.

A „Szentírás gyöngyei“-t ezzel a figyelmeztetéssel adja paptársai kezébe: „a szentírásnak egy oly becses rövid kivonatja jutott először kezedbe, minek eddig nagyon hijával voltunk. Kezed-

¹⁾ Bölcsesség gyöngyei. Ifjunak és vénnek, gazdagnak és szegénynek üdvére és hasznára. 311. l. 16°. Ára 70 kr.

Szentírás gyöngyei, vagyis a bibliai legjelesebb mondatok betűrend szerint kiválogatva. 1847. 174. l. 8°. Ára 84 kr.

Történelmi gyöngyök. Betűrendes sorban. 1863. 542. l. 12°. Ára kötve 1 frt 60 kr.

ben van a szentírás virágainak lelke: használd, alkalmazd s élj békével.“

A „Bölcsesség gyöngyei“ t pedig így ajánlja az olvasónak: „Gyöngyöket, apró gyöngyöket fűzék egybe s hozom a te használatodra nyájas olvasó, s ha elég merész volnék, feltenném a te oltárodra is, gyermeki áldozatom zsenyéje gyanánt, jó hazám!

Szerény az áldozat, mint parányi az erő és tehetség; s mint sorsom szűkön mérte a szabadabb időt, melyet az irodalomnak szentelhetek. Életem javát egy nagy gond emészti fel, egy minden erőmet igénylő foglalkozás: a népet nyomasztó tudatlanságot oszlatni, s embertársaimat oly sok alaku szenvedéseikben vigasztalni.

Szálljanak mások a tudomány mély aknáiba s hozzanak elő a napfényre dús aranyérczeket, meggazdagítani a félvilágot. A lángész ne fojtsa el magában a teremtő őstüzet, hanem lángoljon, fényt és melegséget lövelve közel és távol: én csak szikrákat tudék egybegyűjteni, melyek bölcs elmék hatalmas tüzéből széljel pattogva fennmaradtak; csak néhány szemgyöngyöt valék képes egybegyűjtögetni, melyeket az élet és tapasztalások hullámzó tengere a partokon hagyott. Nem sajátim a gyöngyök, egyedül az egybegyűjtési buzgóság sajátom, meg az a gyönyör és haszon, mit ezen szerzett talizmánok birtokában már gyakran éreztem.

Bölcsesség gyöngyeivel, élettudomány kincsével készítsd fel csak magadat az élet útjára: semmi szükségtől nem tarthatsz. Bölcsesség a legjobb úti költség.“

A székely nyelv sajátosságait gyűjteni kezdette volt önállóan, mert a székely népet szélesen ismerte s meg is figyelte gyermekora óta. Lakott Marosszéken is, de az ottani sajátóságok azonosabbak a nyugoti magyarságéival; lakott Udvarhelyszéken, Erdővidéken, Háromszéken, gyakori érintkezése volt a csiki néppel s így gyűjteni elég alkalma volt, beleélvén magát a népéletbe. Az alkalom azonban nem volt nagyobb a hajlamnál.

Gyűjteményét később nemcsak átadta mindenestől Kriza Jánosnak, hanem azután is jobb keze felőli szárnysegéde volt mindvégig. Mit elismer Kriza János is, midőn így ír: ¹⁾ „Részemről nem volt hija a tárgyam iránti szenvedélyes szeretetnek, s nyelvérzésem élesbitése céljából az illető nyelvjárások finomságaiba avatottabb ügybarátaimmal untig folytatott közlekedésnek. E részben forró hálaérzessel kell főleg megemlékeznem Gálfi Sándor és Kiss Mihály

¹⁾ Lásd: Vadrózsák előszó VII. és 545. lap.

barátaimról, kiknek a gyűjtésben szintugy mint annyi más tekintetben tanusított szives és lelkes részvétők nagyban segíté elő székelyes vállalatomat.“

A „Vadrózsák“ minden osztályában szerepel gyűjteménye.¹⁾ A szólásmódok csaknem egészen tőle kerültek. Ide számítandók „a magyarnyelv szótára“ minden füzetére megtett bírálatok is a székelynyelv értelmében, mely füzetek mindenikét Kriza vele e végre közölgette rendre, a mint megjelentek.

Br. Orbán Balázs „Székelyföldje“ részére Háromszék Oltvidékein több régészeti adatokat gyűjtött. Miről elismerőleg nyilatkozik Orbán B. is, így szólván²⁾: „Kiss M., mint a székely népköltészet gyöngyeinek szorgalmas gyűjtője, mint hirlaplevezető, az irodalom terén szintén ismeretes, kinek én is sok érdekes közleményért vagyok lekötöztetve.“

Gyűjtött az erdélyi muzeum részére is több tárgyat, melyeket részint Finály, részint Szabó Károly s Vajna Elek kezeihez adott bé.

Az erdélyi hirlapirodalomnál hosszasan volt levelező. Sok érdekes cikk jelent meg tőle, melyekben vagy megyei, vagy községi vagy egyházi és iskolai közügyek voltak tárgyalva.

Ferencz József unitárius egyháztörténelme (kézirat) 45. §-ában, Kiss Mihályt irodalmilag is ismert kitünőbb papjaink közé számítja.

Több egyházi és polgári ünnepélyen volt szónok. 1842-ben, papszentelés alkalmával, a kolozsvári zsinaton predikált ez alapigék nyomán: „Legyetek okosak, mint a kigyók, és szelidek, mint a galambok.“³⁾ E köztetszésben részesült beszéd kinyomatott. Beszélt a S.-Szentgyörgy piaczn felállított honvédemlék leleplezése alkalmával 1873. sept. 29-én, még pedig hazafias érzéssel, melegen; mint olyan, a ki a hazát egész életén keresztül szívében hordozta.

A Keresztény Magvetőnek keletkezése óta munkatársa volt.⁴⁾ Több egyházi beszéd és más tárgyú közlemény jelent meg tőle. Míddőn „gyöngyöndatok“-at kezd közölni a K. Magvetőben, de csak A. és B. betűk alatt teheté, elmondja,⁵⁾ hogy használta a gróf Nemes család hidvégi; a s.-szt.-györgyi ref. gymnasium és a székelykereszturi gymn. könyvtárát. Sok papi munkája maradt kéziratban

1) Lásd: Életirati jegyzeteit.

2) Lásd: Orbán B. Székelyföld leírása III. k. 49. lapján.

3) Mát. ev. 10. r. 16. v.

4) Lásd: Ker. Magvető I—XXIV. köteteit.

5) Lásd K. Magv. 1883. évf. 5. füz. 319. l.

és száz ivnél többre terjedő jegyzete, melyeket magyar, német, francia és latinnyelven megjelent jelesebb művek olvasása közben tett papírra.

K. M. hosszasan volt Háromszékmegeye közgyűléseinek tagja, sőt az volt a megyei iskolatanácsnak is az első öt évben.

Hazafiai érzelmeiről őt széles kör ismerte. Az absolutizmus uralma alatt politikai fogságot szenvedett,¹⁾ mert szíve hangosan dobogott a haza szabadságáért. A forradalom után az árkosi oláh kántor 15 pontba foglalt forradalmias ténnyel vádolta be Kiss Mihályt háromszéki királyi biztos Dániel Imrének; de Dániel — gyermekkora óta jó embere lévén vádlottnak — csak azt az egy pontot közölte az absolutisticus Kovács kapitánnyal, a melyben az állott, hogy K. M. halálos rettentésekkel kényszerítette az árkosi oláhokat unitáriusokká s így magyarokká lenni. Kovács kapitány előtt magok az áttért oláhok bizonyították K. M. ártatlanságát s így három héti fogság után szabadon bocsátották; az oláh kántor pedig a hamis vádért 30 botot kapott.

A második eset nem végződött ily könnyen. Az emigránsok nem szüntek meg a magyar forradalmat felújítani. Napoleon Jeromos herceg rábeszélte nagybátyját III-ik Napoleont, hogy küldjön 20,000 löfegyvert Bukarestbe, a Kuza fejedelem kezére, hogy azokat a magyar ifjak kezökhez kaphassák. Váradi József háromszéki titkos biztosnak kell vala székelly ifjakat küldeni a határszélhez, hogy átvegyék a fegyvereket. Váradi, zaláni Vas István és árkosi Ütő Dániel forradalmi volt tisztek által, Kiss Mihályt is titkos társul felhasználta.

Kitudódván a szándék, mert jó szaglászok akkor is voltak, a mozgalom vezetői befogattak, s Váradi és Bartalis Ferencz 1854. tavaszán S.-Szt.-Györgyön felakasztattak. A titkos társak pedig Maros-Vásárhelyre vitettek, hol a klostrom szobáiba zárták. A vallatás rendén derült ki, hogy K. M. is hozzájuk tartozott. Befogatása előtt azonban, levelei közül azokat, a melyek terhelők lehetnek volna reá, elrejtette. Egy levelet különösen bedugva zongorája előlyukán annak alsó testüregébe, nejét figyelmeztette, hogy ha őt befogják, küldje azt M.-Vásárhelyre a hadi törvényszékhez.

S mi volt e levél tartalma? „Az — írja K. M. az idézett helyen — „hogy 1844-ben Balázs Emmanuel, S.-Szt.-Györgyön állomásozó szélőrségi székelly gyalog százados azt izeni Kiss M.-nak, hogy a keze alatti teljes századot — félinvalidusokkal együtt — az árkosi unitárius templomba vezeti kirchenparádéra s prédikáljon valamit a

¹⁾ L. körülményesen leírva a K. Magv. 1887. évf. 6. f. 415—416. l.

katonaságról. K. M. a 2. Tim. 2. r. 3. versét¹⁾ alapigéül véve, erre épített szónoklatában a székely vitézekhez többek között így szólott: Ti olyanok vagytok a birodalom szélében, mint az anya méh a kas szádán belől, melynek tekintélyes büzét érezvén a rabló méhek, nem bátorkodnak oda belépni! stb. Templomból kimenet a százados megköszönte, hogy katonáit a katonai feladatokra megerősítette, ígérve, hogy a felől a katonai felsőbbiséget értesíti. És ez így is lett. Ugyanis Dobai ezredes Kézdi-Vásárhelyről 40 nap mulva küldött egy levelet, mely szerint az értesítés a general commando útján feljutott ő felségéhez, s azon becsületes tényért onnan jött le a legfelsőbb elismerés.

K. M. Vásárhelyen kikérdeztetett, de, azt írja, addigi útjában úgy elgondolta a hadi törvényszék bárminő kérdéseire teendő feleleteit, hogy kimerítőbben soha egy szónoklatát se dolgozta ki. A második kikérdezésig neje, a zongorába rejtett levelet, oda küldötte s a hadi törvényszék elbánásából a kimélet érezhető volt.⁴

A foglyokat áprilisben szállították N.-Szebenbe. Az elítélések augusztus hóban történtek. Kiss Mihálynak csak a félévi nyomozási fogság számíttatott be büntetésül, azon okból, hogy a kormányellenes mozgalmat nem jelentette be illő helyére. Így végződött politikai fogsága. Hasznát vette a prédikációnak, a melyet a kirchenparádé alkalmával tartott volt.

Kiss Mihály, mint a nép papja, kerülte a csillagokhoz kapkodást; de legrögtönzöttebb előadásában is volt valóság. Nem tele szájjal harangozó üresség az, a mit mondott. Sokszor vitte a hallgatóság figyelmét az önfeledésig, még mint öreg is, mert volt ó-ból és újból álló tárháza s találóan alkalmazkodó nagy papi gyakorlottsága.

Egyházi beszédei²⁾ történelmi, társadalmi és tudományos színezetűek; sok van németből, francziából fordítva, átdolgozva. A tárgyat teljesen kidomborítani igyekeznek. A legapróbb részletességgel utána kutat, hogy a hallgatóság teljes, tiszta és világos képet nyerjen s megértse azt, a miről szó van.

Mint esperes a legbuzgóbbak és legtevékenyebbek egyike volt. Jól tudta és tudja azt az egyházi felsőbbiség; elismerték pénztárnokaink. Sok nehéz és kétséges tárgyat vitt szerencsés, néha nem is reménylett eredményre. Több rendbeli elismerő leirattal volt szerencsélteve a felsőbbektől.

¹⁾ Te azért a munkának terhét hordozzad, mint a Jézus Krisztusnak jó vitéze.

²⁾ A legnagyobb része kéziratban maradt hátra.

Ugy kormányzott mint esperes, hogy alig volt észrevehető s mégis minden jól ment egyházkörében. Nem parancsolt, nem büntetett, csak rendelkezett s kész volt az engedelmesség. Mint köri közgyűlések elnöke, tárgyismereteiben nem tévedett és nem tévesztett. Széles okoskodást, dagályosságot se nem keresett, se nem kedvelt. A szabatosságnak volt barátja. Az ellenzéknek tudott engedni s ha úgy kellett, annak ellenébe hatni, még pedig észrevétlenül és szeliden. A papi törvényszék tárgyainál egyebekben megbízott másokat is, de a derekas ítéletek megteremtésének, elsőrendü felelőssége tudatában, még hajszálagát is kezén tartotta. S ezen ítéletek kimondásánál igen ritka eset volt, hogy mindkét fél bele ne nyugodott volna; valamint azok visszaútasítására a főpapi törvényszéktől eset szinte nem is volt.

Sokszor hallgatással jobban győzött, mint mások vitatkozással. Hivataltársai biztak őszinteségében, valamint az egyházak is. Vele szemben más felekezeti papi előljárók s világiak is elismerők voltak. S mind erre legtöbbet tett az, hogy nyomasztást, rászédést, megvesztegettetést nem keresett és így lelkiütilen szabad maradt, a mi neki tiszteletet szerzett. Vagy nem ígért és ezt indokolta, vagy ha ígért, teljesítette is.

Jeles történészünk Jakab Elek így ír róla: ¹⁾ „Ő szabadelvű volt, felfogása emelkedett, nézetei kimondásában csendes, szelid, de bátor. A „fortiter in re, svaviter in modo“ volt axiomája. A minek igazságáról meg volt győződve, föltétlenül kimondotta. Nem tartotta vissza személy, nem érdek. Ő rá minden nehéz elvi ügy bizvást számíthatott. Szemei előtt a közjó nagy érdekét tartotta. Az érdekek összeütközésénél ritka érzéke volt kitalálni, mi van javára a közügynek, s ő mindig arra adta szavazatát. Látszott benne, hogy szelleme a görög bölcsékkel társalkodott s azok igazságérzetével bir. Az unitárius hitelvet meggyőződésből védte, egyházát az ősök hagyományos hűségével és búzgóságával szerette és szolgálta, soha meg nem lankadva, soha nem csüggedve, mindig bizva s jobbat remélve. Az 1849-től 1861-ig terjedő boldogtalan időkben Nagy Elekkel, Mikó Lőrinczczel, Fejér Mártonnal szavazott, a kik az egyház ügyét ritka megfontolással, erős passiva resistentiával és sok sikerrel kormányozták. Vele szavazott Farkas, Árkosi Dénes és Inczeffi esperes is. Fontos ügyekben Mikó Lőrincznél voltak előleges értekezések mindig. Kiss Mihály a meghívottak, megkérdezettek között volt. Főtanácsokon Inczeffi halála után sokáig ő imádkozott, röviden, velősön és

¹⁾ 1890. dec. 12-én S. J.-hoz küldött levelében.

okosan. Krizával különös lelki rokonságban élt évtizedeken át, mert rokonoknak tartották egymást.“

Ekklezsiájában rend, pontosság volt. Ő maga az árkosi egyszerű paplakban megelégedetten élt; de a templom, iskola díszesebbé tétele főtörekvései közé tartozott. Hallgatói szeretve tisztelték. Szükségeikben őket segítette, bánataikban vigasztalta. Az 1848/49-iki kolera idején minden félelem nélkül látogatta a betegeket, s sokat megmentett a haláltól. Az orvosi tudományt szerette; sokat olvasott a betegségek gyógyítására nézve s akárhányszor sikerrel működött a különböző nyavalyák körül.

Egyházkörében a józan mértékletességet annyira kifejtette, hogy belső emberei között iszákos, kártyás, vagy veszekedő és perlekedő embert nem igen lehetett találni.

Közérdekű megbizatosokban nagy buzgósággal, kiváló lelkiismeretességgel járt el. Kriza János püspök egyik levelében ¹⁾ buzditja a háromszéki papságot, hogy a közeledő — 1868 — háromszázados ünnepre ahoz méltó javítások megtételére bírják rá a hallgatókat. „A tisztelendő esperes urak — úgy mond — legméltóbb tiszte e tünőfélben lévő század komoly napjaiban a vallásos buzgóság, kegyes eldődeink minden áldozatra kész lelkületéhez hasonló hűség s égő szeretet lelkét önteni ki szent hitünk minden vallói s főképen e hitet vallók pásztorainak, lelki vezetőinek lelkébe, hogy legyen nemes verseny a világosság fiai és leányai között kiválólag Székely-Kereszturi gymnasiumunk teljes fölépítése költségeinek fedezésére oly sikerrel adakozni, mint méltó azokhoz a tisztultabb hitű keresztényekhez, kik másoknál felsőbb felvilágosodással dicsekednek stb.“ Kiss M. e levél szellemében járt el; megkapván a felhívást a gyűjtésre, gyűjtőtársával, Gyöngyösi Istvánval, bójárva a háromszéki ekklezsiákat, közel ezer frtot küldött bé a nevezett gymnasium épülete megnagyobbitására. ²⁾ Háromszék ekkor s ezután is előljárt és jár a jó példával! A gymnasium történetében, a háromszéki ekklezsiák és az ezekben élő egyes hitrokonok, honfiak nevei áldva és a hála érzelmeivel lesznek emlegetve mindig.

Kiss Mihály 1838-ban nősült Szent-Mihályon; nőül vevén Árkosról Barabás Juliánát, 19 éves hajadont, a Barabás Sámuel székely birtokos leányát. E jó nő kiegészítette őt. Hogy ő egész pap, esperes, és gazda volt, nagy része van abban nőjének. A kiváló gyöngédség, a melyet egymás iránt mutattak, az a figyelem, a mely

¹⁾ Kiss Mihályhoz 1867. dec. 18-án; lásd: K. Magv. 1878. évf. 2. füz. 83. l.

²⁾ Lásd a Sz.-Kereszturi gymn. levéltárában.

közöttök kölcsönösen megvolt, páratlan. Hivatali, irodalmi munkáit zavar nélkül folytathatta; a házi gondokat, bajokat lelke fele teljesen elintézte minden hátramaradás nélkül. A hűség, a szorgalom megaranyozta napjaikat, éveiket. Isten megáldotta gyermekekkel is. Született fiok: Sándor, jelenleg Laborfalvi pap. Ez a Kiss családból az ötödik pap. Leányaik: a néhai Laura, bölöni pap és esperes Lőfi Áron nője; Emma, a néhai Sándor Lajos homoród-almási pap nője, és Néria, székely-kereszturi igazgatótanár Sándor János nője.

Jó nője elhalt 1863-ban. Gyermekeik közül csak az egy Laurát helyezhették el közösen; a többit egyedül, özvegységében indította az élet utára. Midőn Emmát férjhez adta, azt írja Árkosi Dénes esperes collegájának¹⁾: „14 papi és 7 mesteri családdal jöttem már közeli rokonságba“. Levelében előszámolja egyenként és azt is, hogy mi módon.

Mezei gazdaságot is folytatott hivatala mellett. Tekintélyes földbirtoka volt S.-Kőrispatakon és Laborfalván; ez utóbbit azután vásárolta, hogy gyermekeit mind elhelyezte. Szántatott, a magot mindig sajátkezüleg hintette el. Magvető volt nemcsak az evangélium, de a természet mezején is. Példával járt e tekintetben is hallgatói előtt. Azt írja 1884. ápril 28-án kisebb leányának: „Apád a mai nap estve 11 órakor tölté bé a 75-ik évét, még pedig jó egészséggel és életerővel. A tavasz vetést kezemmel végeztem mind egy szemig most is“.

A gyümölcs tenyésztést szakértelemmel folytatta; körében példaadással és utmutatással gyakorolta. Az árkosi papi kert ma derekason termő nemes fajú fákkal tele van rakva. Ez a volt gazdasági minister Szilávy Józsefnek tudomására jutván, elismerő okiratot küldött Kiss M.-nak 1872. január 20-ról.

A hajnal nem igen találta ágyában. Korán kelt s mindig foglalkozott késő estvig. Hivatalos teendőin kívül irt, olvasott, zongorázott, gazdasága után látott, vagy kertészkedett, de tétlenül soha sem ült. Elve volt: jobb szerény lakban bővílködni a földi javakban és békeségben élni, mint fényes palotában szűkölködni és háborúságban lenni. Azt mondja egy beszédében²⁾: „Az üstökösök égi közép-pontjuktól messze bujdosnak; bujdosnak azok az emberek is, kik hiúságból, gögből, fényüzei kországból tulmennek az állásponton, mely őket illetné. Az ilyenek látására jusson eszünkbe, hogy szégyény ház, hol a füst nagyobb a tüznél; ott a tűz hamarább kial-

¹⁾ 1865. máj. 5-én.

²⁾ Lásd Ker. Magvető I. köt. 121 lapján.

szik, mint vélnök. Valóságos életbölcsek csak az, ki költéseit akár zekében, akár párduczborben jövedelmeivel arányosítja“. Egy más egyházi beszédében ¹⁾ pedig így szól: „A jövedelem és birtok semmit ér kormányzati értelem nélkül. Értelem, szorgalom, takarékos-ság oly bizonyos birtok, mit elrabolni, elperelni nem lehet; oly bizonyos tőkepénz, mely nem szünik meg kamatozni“. Kiss Mihály nemcsak így gondolkozott, hanem ily szellemben is vezette háza népét. A külsőségeknek nem volt barátja.

Jó kedélyét mind végig megtartotta. Az idő eltelése miatt sohasem panaszkodott, sőt humorizált a felett. Irja Árkosi D. esperesnek ²⁾: „Hallom az iskolás gyermekek csevegő Gergely napi játékát, az őket boldog aranykori gondnélküliséggel párosultan, és erre eszembe jut az az igen sokszor praesens, és ritkán absentans gondolat, hogy mi ketten már a 60-ik év kengyelét nyomjuk; ezután a mennyit elé az idővel, annyit hátra sok mindennel.

Különösen a Kriza Jánossal folytatott levelezéseiből lehetne az ő jellemzését teljessé tenni, de fájdalom, ezekből szinte semmit sem kerithettem meg. Hivatalos, családi, irodalmi stb. levelezést folytattak; lelköket teljesen feltárták egymásnak. 1871. november 13-án Kriza ³⁾ tudatja vele, hogy „Farkas oct. 30-án azt írta neki, hogy K. M. esperes halála hírére halotta: leverőleg hatott rá a derék, kedves ember elvesztése, a kivel csak néhány nap előtt találkozott s csókolva váltak el egymástól. Ha a nyers fán ezt mivelik, mint lésszen az asszunak dolga“, sóhajt fel a levélírója.

Kriza mindnyájok örömét fejezte ki az oct. 30-án írt levele felett, „mert — ugymond — rossz híre terjedt volt el, üdvözlésének híre, mely rájuk nézve igen gyászos hír volt néhány napig, míg meggyőződtek, hogy a Farkas esperes hallomása nem való. Curiositásból küldi neki, hogy lássa s olvassa életében necrologját s az őt parentálók dicsőítését. Elég, hogy ép, szép írása azt mutatja, hogy ő még virit, mint ama nagy lélek-munkás Charon, kiről azt mondja Ovidius, hogy viridis senectus-a van. Éljen is egészen felvidulva, kiáltják szívökből, addig, mint nagynénje, a néhai Brassainé, t. i. 84 évig, vagy legalább, mint az öreg sógora, Szabó Samu 101 évig. Éljen is, mert megérdemled, a ki olyan igazán élsz e jelenvaló világban; ez szívünk, lelkünk igaz kívánsága.“

¹⁾ Lásd Ker. Magvető XI. köt. 180. lapján.

²⁾ 1869. mártius 12.

³⁾ Mlgs Jakab E. ur szivességéből közlöm e levélrészletet.

1880-ban lemondott az esperesi hivatalról s az E. Főtanács hosszas szolgálatát méltányolva, érdemeit elismerve, a lemondást elfogadta, meghagyván neki az esperesi címet.

1886-ban június 15-én tartotta papsága 50 éves jubileumát. Az egyházkör nagy ünnepet rendezett Árkoson ez alkalomra. Az ünnepi beszédet Kriza Sándor n.-ajtai lelkész tartotta, melyben a többek közt így jellemezte az ősz papot:

„Két vendég ült mindig asztalodnál: egészség és vidámság.“

„Két barát csatlakozott mindig hozzád: a reménység és álom.“

„Két testvér nem hagyott el soha: a megelégedés és csendesség.“

„Egy ellenséget nem ismertél soha: a szükségét.“

„Egy más ellenséget számba sem vettél: az irigységet.“

„Két élődit zártál ki ajtódon: a pompát és dobozóást.

Életének e nevezetes napján számos üdvözlőiratot kapott felsőbbjeitől s más egyházi és világi előkelő emberektől. Sepsi-Szentgyörgy értelmisége s a különböző hitfelekezetek papjai is megjelentek, hogy kifejezzék elismerésüket és szeretetüket, mint oly emberrel szemben, a ki egész életén keresztül tiszteletük tárgya volt, mint pap és hazafi egyaránt. Hazánknak e nevezetes pontján, Háromszék megyében, a hol a reformátusoknak nagy egyházköre és sok tanult, intelligens papja van, Kiss M. ezek között az unitarismus zászlóját magasan lobogtatta s teljesen ütötte a mértéket ezekkel szemben, mind az okos és bölcs alkalmazkodásban, mind a tapintatos eljárásban és tudományban, ugyannyira, hogy vallásközönségünk mindig büszkén mutathatott reá, mint az egyház erős oszlopára. Nem az okvetlen ujitás, de a megfontolva haladás volt elve. Az ötven éves jubileumán nyilatkozott nagy elismerést úgy tekinthetjük, mint tetteinek helyeslését.

Ő szerető édes apa is levén, gyermekei is megjelentek az ötven éves örömnünnepén, u. m. fia, leányai, menyé, vejei és 17 unokája, összesen 24-en. Körüle, mint a család törzsapja körül gyűltek össze csaknem teljes számmal, hogy örömeiket kicseréljék.

Az öröm azonban nem tarta sokáig, mert már 1888. őszén két alkalommal szédülés érte, mi 1889. január 21-én, midőn fiát s egyik vejét S.-Szentgyörgyre kísérte, visszamenet, a város végén, halálos szélütésben végződött s ő a mező színén esék el és kihellé nemes lelkét, élete 80-ik évében. Porai az árkosi köztemetőben nyugsznak.

Vajha a három Kiss Mihályhoz sok hasonló papja lenne egyházunknak!

SÁNDOR JÁNOS.

EGYHÁZTÖRTÉNELMI ADATOK.

CXVIII.

RADECZKY BÁLINT PÜSPÖK -LEVELE A BARANYAMEGYEI UNITÁRIUS
PAPOKHOZ 1632.

A mint e folyóiratban Kanyaró F. barátunktól közölt érdekes czikkekből ismeretes, Magyarországon is főleg Baranyamegyében mindjárt kezdetben elterjedt az unitárizmus. Hogy 1632. még számos ekklezsiának kellett lenni, arra bizonyítékul szolgál Rádeczky Bálintnak, aki 1616—1632. közt volt püspök, egy levele, melyet azon megyebeli papokhoz intézett s melynek eredeti fogalmazványa a vallásközönség levéltárában megmaradt. A levél bevezető soraiból az tűnik ki, hogy Járai István nevű pap személyesen járt akkor Kolozsvárt s ettől küldötte Szentgyörgyi Mihály, Mohácsi Mihály és a többi ott levő papokhoz buzdító sorait a püspök. Sajnálni lehet, hogy az illető ekklezsiák nevei nem említetnek, de XVI. százbeli lelkészeink névsora 3 új taggal szaporodik s már ez is érdemessé teszi a közlésre e levelet, melynek szövegszerénti tartalma következő:

* * *

Salutem a Deo Patre nostro, per dominum nostrum Jesum Christum etc.

Incredibili laetitia affecti hic fuimus ex adventu ad nos Reverendí viri Domini Stephani Járai, fidelis Ecclesiae dei Ministri, et Collegae vestri in opere Domini studiosissimi. Neque conspectus tantum ipsius nobis fuit pergratus, verum etiam nuncium periucundum, quod de vobis, viri Reverendí, et Ecclesiis vestris accipimus. Quid enim hominibus Dei et gloriae eius studio incr... ad animi voluptatem laetius accidere potest, quam si audiant in medio eorum qui Christi doctrinam partim abiecerunt, partim corruerunt, eius modi tamen certus publice extare, pui caelestem veritatem et profiteri audeant et propagare omni contentione animi adnitantur! Ingens certe viri Reverendí, felicitas vestra licet mundo huic minime manifesta, ingens coram ipso Deo laus, quod vestigiis praedecessorum vestrorum, hominum solida pietate excellentium insistentes, non succumbatis laboribus, non cedatis aerumnis quantum vis gravibus, quae in